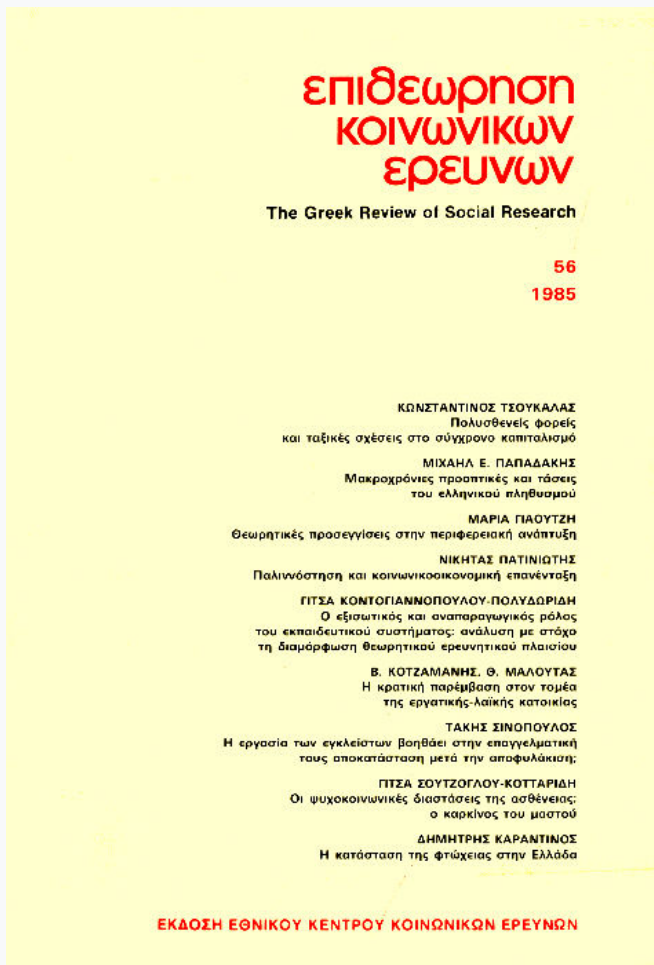

The Greek Review of Social Research

Vol 56 (1985)

56

Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

doi: [10.12681/grsr.816](https://doi.org/10.12681/grsr.816)

Copyright © 1985, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τσουκαλάς Κ. (1985). Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό. *The Greek Review of Social Research*, 56, 3–19. <https://doi.org/10.12681/grsr.816>

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

ΠΟΛΥΣΘΕΝΕΙΣ ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ¹

Η παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση για τις κοινωνικές τάξεις στις καπιταλιστικές κοινωνίες αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο στη βάση μιας σιωπηρής παραδοχής: ότι, δηλαδή, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα είναι εξ ορισμού τέλειος και ακέραιος. Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι κάθε κοινωνικό υποκείμενο καταλαμβάνει μια και μόνη καθορισμένη και απόλυτα εντοπίσιμη θέση στη διαδικασία παραγωγής, και ότι παίζει ένα μοναδικό ρόλο στο σύστημα του καταμερισμού της εργασίας. Έτσι, η ταξική κατάσταση του κάθε κοινωνικού φορέα μπορεί να ορισθεί σαν αποκλειστική συνάρτηση της θέσης αυτής. Με αποτέλεσμα η ταξική ανάλυση να μπορεί να προωθείται και να υλοποιείται επάνω στη βάση της αμετακίνητης υπόθεσης *μιας γενικής αντιστοιχίας ανάμεσα στις «θέσεις» και στους «φορείς»*. Όσο και αμφίσημοι ή αντιφατικοί και αν εμφανίζονται, και οποιεσδήποτε αναλυτικές μήτρες και αν επιλεγούν για την ερμηνεία τους, οι ταξικοί ρόλοι αντιμετωπίζονται έτσι ως συνάρτηση των μοναδικών και αντικειμενικών θέσεων που απορρέουν άμεσα από το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων.

Η παραδοχή της «γενικής αντιστοιχίας» έχει μια σειρά από σιωπηρές προεκτάσεις, πολλές από τις οποίες παραμένουν σχετικά δυσδιάκριτες. Ανάμεσα σ' αυτές πρέπει να υπογραμμισθεί ότι κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται δυνατή η πλήρης εξαφάνιση της προβληματικής γύρω από το κοινωνικό υποκείμενο. Στο μέτρο που το άτομο χαρακτηρίζεται «ολοκληρωτικά» από τη μοναδική κοινωνική του θέση, η μοναδικότητα αυτή είναι πράγματι δυνατόν να οριοθετεί και ένα σταθερό μεθοδολογικό πλαίσιο. Έτσι ώστε η

---

1. Το κείμενο αυτό είναι μετάφραση ανακοίνωσης στο σεμινάριο του Eric Olin Wright στο Πανεπιστήμιο του Wisconsin. Αποτελεί προσωρινή σύνθεση ορισμένων από τα σημεία που αναπτύσσω στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εργασίας, που ελπίζω να δημοσιευθεί σύντομα. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχουν σημειώσεις και αναφορές. Η πολύ συνοπτική και επλεκτική βιβλιογραφία που παρατίθεται αναφέρεται απλώς στα κυριότερα έργα που εκδόθηκαν πρόσφατα γύρω από μερικά από τα προβλήματα που θίγονται.

οποιαδήποτε περιπλοκότητα ή και αντίφαση των κοινωνικών σχέσεων να είναι ερμηνεύσιμη με αποκλειστικούς όρους «ακεραιών θέσεων». Έτσι η ταξινόμηση των κοινωνικών φορέων εμφανίζεται πάντοτε δυνατή μέσω μιας μονοδιάστατης ταξινόμικής μήτρας που αναφέρεται σε αντικειμενικά προσδιορίσιμες κοινωνικές θέσεις. Στο πλαίσιο αυτού του θεωρητικού σχήματος δεν υπάρχει περιθώριο για προώθηση της ανάλυσης της δυνατότητας μη ακεραιων, αλληλεπικαλυπτόμενων ή πολλαπλών κοινωνικών ρόλων από ένα και μοναδικό κοινωνικό φορέα. Και τα κοινωνικά υποκείμενα αντιμετωπίζονται έτσι εξ ορισμού ως «μονοσθενείς» κοινωνικές οντότητες.

Αποτελεί πεποίθησή μου ότι οι παραπάνω προτάσεις οδηγούν σε αύξουσες δυσκολίες ανάλυσης των ταξικών σχέσεων στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες. Πιστεύω, επίσης, ότι μια αξιωματικά τιθέμενη «γενική αντιστοιχία» ανάμεσα σε θέσεις και σε φορείς δεν αποτελεί κατά κανένα τρόπο αναγκαίο θεωρητικό γνώρισμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πράγματι, εάν η απόλυτη προσδιοριστικότητα των φορέων από τις θέσεις κάλυπτε τις κυρίαρχες μορφές κοινωνικής οργάνωσης υπό το κράτος των «κλασικών» καπιταλιστικών σχέσεων του 19ου αιώνα, αυτό δεν φαίνεται πια να ισχύει. Έτσι η αποκρυπτογράφηση των κοινωνικών δομών που εμφανίζονται υπό τις σημερινές συνθήκες κεφαλαικής συσσώρευσης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες προσκρούει σε αύξουσες δυσκολίες αν παραμένουμε προσκολλημένοι στην παραδοχή της απόλυτης «γενικής αντιστοιχίας». Η απλή και άκριτη αναπαραγωγή μιας υπόθεσης, η οποία, στο παρελθόν, υπήρξε μια πραγματολογικά τεκμηριωμένη μαρξιστική πρόταση, με τη μορφή μιας απόλυτης αξιωματικής παραδοχής, μπορεί να είναι αποπροσανατολιστική, και μάλιστα να έχει μεγάλες θεωρητικές και πολιτικές προεκτάσεις. Πράγματι, εάν η υπολαμβανόμενη «ακεραιότητα» των ταξικών καταστάσεων παρέσχε, για περισσότερο από έναν αιώνα, ισχυρά και αποτελεσματικά ιδεολογικά όπλα, είναι πιθανόν ότι, υπό τις σημερινές συνθήκες, η ίδια πρόταση είναι δυνατόν να λειτουργεί ως εμπόδιο για τη δυνατότητα σύλληψης των περίπλοκων και δυναμικών ταξικών μορφωμάτων που αναπτύσσονται κάτω από τα μάτια μας. Πράγμα που μπορεί να έχει καταστρεπτικές πολιτικές συνέπειες.

Το ζήτημα, προφανώς, δεν είναι να προτείνει κανείς ένα νέο γενικό θεωρητικό πλαίσιο κατάταξης και ερμηνείας των νέων φαινομένων. Θα περιοριστώ απλώς σε μια σειρά προσωρινών προτάσεων για την ανάγκη του αναπροσανατολισμού της προβληματικής για τις κοινωνικές τάξεις, σε αναφορά με το ειδικό πρόβλημα της σχέσης θέσεων και φορέων. Ειδικότερα, σκοπεύω να αμφισβητήσω την εγκυρότητα της γενικής παραδοχής που αναφέρεται στη μονοσθενή αντίληψη για τα κοινωνικά υποκείμενα και να θέσω το πρόβλημα των ενδεχόμενων επιπτώσεων της θεωρητικής και της κοινωνικής «δυνατότητας» εμφάνισης «πολυσθενών» κοινωνικών φορέων ως δομικού χαρακτηριστικού του ύστερου καπιταλισμού. Πιστεύω ότι έτσι η ταξική ανάλυση μπορεί να εμπλουτισθεί με μια πρόσθετη εύλικτη διά-

σταση που να επιτρέπει τη σύλληψη εξελίξεων οι οποίες μοιάζουν δύσκολο να ερμηνευθούν αλλιώς. Πράγματι, στο μέτρο που ένας κοινωνικός φορέας μπορεί να αντιμετωπισθεί σαν να καταλαμβάνει *περισσότερες από μια* κοινωνικές θέσεις, με ενδεχομένως διαφοροποιημένα συμφέροντα και προεκτάσεις, είναι δυνατόν να θεθούν νέα ζητήματα που αναφέρονται στο συσχετισμό των θέσεων αυτών, στη διαρθρωτική τους ιεράρχηση και στις επιπτώσεις τους πάνω στην κοινωνική και την πολιτική συμπεριφορά. Επιπλέον είναι δυνατόν να θεθούν ερωτήματα σε σχέση με την ενδεχόμενη ανάδυση νέων μορφών συνολικών και εκλεκτικών ταξικών στρατηγικών, που να περιέχουν πρωτοφανείς διαζεύξεις και κοινωνικές επιλογές από κοινωνικά υποκείμενα που εμφανίζονται προοδευτικά «απελευθερωμένα» από μονοδιάστατους «μονοθεσικούς» προσδιορισμούς. Όμως στο μέτρο που θα είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη η δυνατότητα διαφοροποιημένων και υπαλλακτικών μορφών ατομικών στρατηγικών, είναι προφανώς αναγκαίο να αχθούμε προς την επανένταξη του κοινωνικού υποκειμένου στην ταξική ανάλυση. Με την έννοια αυτή, και περισσότερο ίσως από οτιδήποτε άλλο, η δύναμη «πολυσθένεια» οδηγεί στην ενδεχόμενη ανάγκη μιας σχετικής αποδέσμευσης ανάμεσα στην ανάλυση του κοινωνικού καταμερισμού των εργασιακών θέσεων και στην ανάλυση των σφαιρικών επιπτώσεων του καταμερισμού αυτού πάνω στα κοινωνικά υποκείμενα που καταλαμβάνουν τις θέσεις αυτές. Ο κοινωνικός ρόλος των φορέων δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται σαν μια αυτόματη και μηχανιστική προέκταση μιας μοναδικής και δεδομένης θέσης. Και στο μέτρο που οι προτάσεις αυτές είναι έγκυρες, οι «μετα-σύγχρονες» συνθήκες που οριοθετούν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας οδηγούν στην ανάγκη ενός επαναπροσδιορισμού της ίδιας της έννοιας των ταξικών ορίων. Εάν οι «πολυσθενείς φορείς» αντιμετωπισθούν ως υποκείμενα δύναμις εναλλακτικών κοινωνικών επιλογών, οι ταξικές προδιαγραφές μπορεί να θεωρηθούν σαν να λειτουργούν περισσότερο ως «*σύνολο ορίων*» παρά ως δεδομένοι κατηγοριοποιητικοί προσδιορισμοί «καθαρών» ταξικών ρόλων.

Και μια περαιτέρω διευκρίνιση: αυτά που ακολουθούν πρέπει να θεωρηθούν ως μια απλή σειρά «ευρετικών» στοχασμών σε σχέση με εμφανιζόμενες τάσεις και κατά κανένα τρόπο ως μια ανάλυση παγιωμένων και σταθεροποιημένων καταστάσεων. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι στις μέρες μας η κοινωνική δομή της συσσώρευσης υφίσταται ταχύτατες μετασχηματιστικές διεργασίες άγνωστης απόληξης. Κάτω από τις σημερινές συνθήκες κρίσης οι τάσεις μπορούν εξίσου καλά να αναστραφούν ή και να επιταχυνθούν. Ο θεμελιακός *πολιτικός* αγώνας που παρατηρείται σε όλες τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες αναφέρεται σε τελική ανάλυση στις μέλλουσες μορφές της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Είναι, νομίζω, βέβαιο ότι τα ζητήματα γύρω από τα οποία οι «νεο-φιλελεύθεροι» αντιπαρτίθενται στους μετα-κεϋνσιανούς «νεο-σοσιαλιστές» και «νεο-σοσιαλδημοκράτες» απηχούν μια βαθύτατη κρίση προσαρμογής των αναπαραγωγικών δυνατοτήτων

του σύγχρονου καπιταλισμού. Στο πλαίσιο αυτό οι νεοεμφανιζόμενες μορφές υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αποτελούν προφανώς ζήτημα ανοιχτής έκβασης.

Προτίθεται να διαιρέσω τις βραχύτατες και αναγκαστικά σχηματικές παρατηρήσεις μου σε τρία μέρη: Στο πρώτο μέρος θα προσπαθήσω να ορίσω τι εννοώ με τον όρο «πολυσθενείς» φορείς σε αντιδιαστολή με τα παραδοσιακά «μονοσθενή» κοινωνικά υποκείμενα. Στο πλαίσιο αυτό θα εξετάσω την έννοια της «πλεονάζουσας εργασιακής δυνατότητας» των κοινωνικών υποκειμένων και τη σημασία της παραμέτρου της υπολειπόμενης εργασιακής δύναμης στον προσδιορισμό των φορέων. Πιστεύω ότι το αντικειμενικό μέτρο της δύναμει κοινωνικής πολυσθένειας είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση της κοινωνικής διαθεσιμότητας «κοινωνικού χρόνου και ενέργειας» στα υποκείμενα. Στο πλαίσιο αυτό θα εξετάσω, στη συνέχεια, τις ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνικές ρίζες της πρότασης περί «γενικής αντιστοιχίας θέσεων και φορέων». Η ανάδυση και η σταθεροποίηση του βιομηχανικού προλεταριάτου τον 19ο αιώνα θα αντιμετωπισθεί ως το βασικότερο ιστορικό θεμέλιο πάνω στο οποίο οριοθετήθηκαν οι γενικές παραδοχές ως προς τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων γενικώς.

Στο δεύτερο τμήμα θα επιχειρήσω να τεκμηριώσω τη βαθμιαία κοινωνική εμφάνιση πολυσθενών κοινωνικών υποκειμένων. Η καταστροφή της τέλει ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας και ο συνακόλουθος κατακερματισμός του εργαζόμενου πληθυσμού, ο πολλαπλασιασμός των «μερικών» και μη ολοκληρωτικών μορφών μισθωτής απασχόλησης, η παρεμβατική διακανονιστική παρουσία του Κράτους-Πρόνοιας σε ζητήματα απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης, η διεύρυνση της κρατικής απασχόλησης και η γενίκευση των παράλληλων ανεπίσημων και «υπόγειων» οικονομικών δραστηριοτήτων είναι τα κύρια συμπτώματα που θα εξετάσω. Οι πολυσθενείς κοινωνικοί φορείς σε ολοένα ευρύτερη κλίμακα αντιστοιχούν στις σημερινές κατακερματισμένες και ευλύγιστες μορφές κεφαλαικής συσσώρευσης, υπό το δεδομένο σύνολο των κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών.

Τέλος, θα προχωρήσω στην ιχνηλάτηση μιας σειράς από θεωρητικές προεκτάσεις της μαζικής ανάδυσης των πολυσθενών υποκειμένων. Πιστεύω ότι οι σύγχρονες πολιτικές μορφές που οριοθετούν την κοινωνική δομή της κεφαλαικής συσσώρευσης δεν προϋποθέτουν πια το προλεταριάτο ως ομοιογενές κοινωνικό σώμα. Είναι πιθανόν ότι προχωρούμε προς την κατεύθυνση νέων μορφών κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οι οποίες δεν θα προκύπτουν άμεσα από την κυρίαρχη μορφή μισθωτής εργασίας. Πράγματι, αν η μισθωτή εργασία και η παραγωγή υπεραξίας είναι οι προφανείς θεωρητικοί όροι ύπαρξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αντίθετα οι ομοιογενείς ταξικές συσσωματώσεις δεν αποτελούν αναγκαίο στοιχείο του καπιταλιστικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Με την έννοια αυτή δεν θα πρέπει να θεωρείται αδύνατο ότι οδεύουμε προς μια νέα μορφή καπιταλιστικής εκμετάλλευσης χωρίς καθλωμένο προλεταριάτο.

1.

Η κοινωνική «μονοσθένεια» μοιάζει να είναι προφανής όρος της κοινωνικής ταξινόμησης. Για να ερμηνεύσει κανείς τις θέσεις των εξατομικευμένων φορέων στο πλαίσιο μιας προσδιορισμένης νοηματικής μήτρας, η υιοθεσία ενός μονοδιάστατου ταξινομικού κριτηρίου είναι ίσως φυσική και αναπότρεπτη, κυρίως όταν το κριτήριο αυτό φαίνεται να απορρέει από μια αρθρωμένη θεωρία για την κοινωνική δομή στο σύνολό της. Δεν είναι τυχαίο ότι η βασική μαρξιστική έννοια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας ερμηνεύθηκε περίπου αυτόματα ως μια διαδικασία κοινωνικής επινοήσεως «ακέραιων» και σημασιολογικά συγκροτημένων κοινωνικών θέσεων σε «ακέραια» κοινωνικά υποκείμενα. Με αποτέλεσμα ο κοινωνικός χαρακτηρισμός των υποκειμένων να εμφανίζεται αναπόφευκτος σε μια μοναδική και μονοσήμαντη σχέση που εντοπιζόταν στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας. Η γενική αυτή τάση ενισχύεται από μια σειρά «αυτόματων» κοινωνικών κωδικοποιήσεων και σημασιολογήσεων: ακόμα, και στην καθημερινή γλώσσα, η πρόσληψη της έννοιας του «επαγγέλματος», με το ευρύτερο νόημα του όρου, εξωθεί προς μιαν επικοινωνιακή προκατάληψη: ο άνθρωπος ορίζεται μέσα από τη μοναδική εργασιακή του θέση και είναι κοινωνικά ομοούσιος μ' αυτήν. Η κοινωνική του ύπαρξη φωτίζεται μέσα από τη γενικά αποδεκτή ταύτιση ανάμεσα στο Είναι, στο Πράττειν και στο Επαγγελματικό Εργάζεσθαι. Υπ' αυτούς τους όρους ο σημασιολογικά εναργής κοινωνικός χαρακτηρισμός του υποκειμένου μπορεί να θεωρηθεί «εξαντλητικός» με μόνο τον ορισμό του μοναδικού κοινωνικού και επαγγελματικού του ρόλου. Τόσο η μαρξιστική ταξική ανάλυση όσο και οι εμπειρικές έρευνες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης θεμελιώνονται με την παραδοχή της μοναδικής εργασιακής και επαγγελματικής ιδιότητας του κάθε κοινωνικού υποκειμένου. Επιπλέον η παραδοχή αυτή σπάνια προτάσσεται ρητά. Θεωρείται λίγο-πολύ ως αυτόδηλη αλήθεια ότι οι κοινωνικοί φορείς μπορούν να καταλάβουν μόνο μία θέση στον καταμερισμό της εργασίας. Με την έννοια αυτή η μονοσθενής ταξινόμηση των υποκειμένων αποτελεί ένα κυρίαρχο κοινωνικό γεγονός που παράγει αυτόνομες σημασιολογικές μήτρες και οριοθετεί κοινωνικές πρακτικές.

Ωστόσο η εγκυρότητα της πρότασης εξαρτάται λογικά από δύο συνθήκες που πρέπει να συντρέχουν. *Πρώτον*, ότι ο εργασιακός ρόλος του ατόμου είναι όχι μόνο *κεντρικός* αλλά και *επαρκής* για την εξαντλητική ανάλυση του ρόλου του στο σύστημα των ταξικών σχέσεων. Πράγματι η κεντρικότητα της εργασίας ως καθολικά προσδιοριστικής συνθήκης της κοινωνικής ύπαρξης και η αναγωγιμότητα όλων των άλλων κοινωνικών όψεων στην εργασιακή θέση είναι μια από τις πιο έμμονες παραδοχές στη μαρξιστική σκέψη. Και *δευτέρον*, ότι ο εργασιακός ρόλος είναι αναγκαστικά μοναδικός και απορρέει από μια δεδομένη θέση στη διαδικασία παραγωγής. Ακόμα και

αν ορισμένες ταξικές θέσεις αντιμετωπίζονται ως αντικειμενικά αντιφατικές, οι ενδεχόμενες αντιφάσεις αναφέρονται στον κοινωνικό χαρακτήρισμό των θέσεων και όχι στην ακεραιότητα και τη μοναδικότητά τους. Στο πλαίσιο αυτό οι αντιφάσεις δεν είναι ταξινομικές αλλά ερμηνευτικές. Η δόμηση κατατακτικών κατηγοριών με καθορισμένα όρια παραμένει αξιωματικά αποδεκτά εργαλείο της ταξικής ανάλυσης.

Στην απόλυτη όμως μορφή τους και οι δύο αυτές παραδοχές είναι λογικά αμφισβητήσιμες. Τόσο η κεντρικότητα της εργασίας όσο και η ακέραια επινομή των κοινωνικών ρόλων δεν απορρέουν αναγκαστικά από την ύπαρξη καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Η πρώτη πρόταση ισχύει υπό τον όρο ότι η σχέση όλων των φορέων με τα μέσα παραγωγής είναι κοινωνικά οργανωμένη κατά τρόπο που να προσδιορίζει τον καθολικό κοινωνικό τους ρόλο. Πράγμα που προϋποθέτει ότι όλοι οι φορείς μετέχουν πλήρως, ενεργεία ή δύναμει, στην παραγωγική διαδικασία. Τούτο συνέβαινε, πράγματι, μέχρι πρόσφατα. Τίποτα όμως δεν εμποδίζει α priori τη δυνατότητα ύπαρξης κοινωνικών φορέων που να αναπαράγονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας χωρίς καμιά άμεση ή έμμεση συμμετοχή στη διαδικασία της εκμετάλλευσης. Θεσμικά επιβιώνοντες *μη εργαζόμενοι*, που ούτε κατέχουν ούτε ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, αλλά ούτε και μετέχουν στην αγορά εργασίας, είναι μια μορφή που μπορεί να αποτελεί κοινωνιολογικό παράδοξο, αλλά δεν είναι θεωρητικά αδιανόητη. Στην περίπτωση αυτή η ανάλυση της ροής των πόρων που στοιχειοθετεί τη δυνατότητα επιβίωσής τους δεν είναι ίσως επαρκής για να τεκμηριώσει μια δεδομένη ταξική θέση. Κυρίως όταν οι μηχανισμοί της κοινωνικής επινομής των ρόλων ανάμεσα στον εργαζόμενο και στο μη εργαζόμενο δεν σχετίζονται με ειδικές, ταξικά προσδιορισμένες, δυνατότητες ελέγχου των παραγωγικών μέσων ή του προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας.

Από την άλλη μεριά, ο αξιωματικά ολοκληρωτικός χαρακτήρας της εργασιακής θέσης είναι εξίσου αμφισβητήσιμος. Η ταξική και η επαγγελματική μονοσθένεια δεν είναι προφανής «φυσικός» και «αναπόδραστος» όρος της ανθρώπινης ύπαρξης. Είναι μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή που απορρέει από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και που επιβάλλεται μέσα από ειδικούς κοινωνικούς μηχανισμούς. Και πραγματικά, στο μέτρο που οι μηχανισμοί αυτοί επιβάλλουν μια βίαια ολοκληρωτικότητα και αποκλειστικότητα των κοινωνικών ρόλων, η «μονοσθένεια» μπορεί να είναι, και υπήρξε, ένα καθολικά κυρίαρχο κοινωνικό γεγονός.

Η επιβολή της κοινωνικής μονοδραστηριότητας προϋποθέτει, λοιπόν, την αποτελεσματική λειτουργία κοινωνικών μηχανισμών οι οποίοι να καθιστούν οποιαδήποτε τυχόν τάση ή βλέψη εκποίκισης των δραστηριοτήτων είτε αντικειμενικά αδύνατη είτε εντελώς περιθωριακή. Και στο μέτρο που οι μονοσθενείς κοινωνικές πρακτικές υπήρξαν ο κανόνας στα περισσότερα περίπλοκα κοινωνικά συστήματα, απομένει να αναλυθούν οι κοινωνικοί λόγοι για τους οποίους επικράτησαν οι πρακτικές αυτές. Απομένει,

δηλαδή, ανοιχτό το ερώτημα πώς και γιατί ο τεχνικός καταμερισμός των εργασιών οδήγησε σε έναν αποκλειστικό και ολοκληρωτικό κοινωνικό καταμερισμό των εργαζομένων. Πράγματι, η «μονοσθένεια» κυριάρχησε με δύο κυρίως τρόπους: είτε υπό το κράτος μιας σειράς βίαιων θεσμοποιημένων έξω-οικονομικών καταπιεστικών συστημάτων που επιβάλλουν ρητά στά άτομα ένα μοναδικό και προσδιορισμένο κοινωνικό και επαγγελματικό ρόλο (αυτό συνέβαινε συχνά στους κόλπους προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών)· είτε υπό το κράτος μιας, εξίσου εκβιαστικής, *πραγματικής κοινωνικής αδυναμίας* των ατόμων να έχουν οποιαδήποτε άλλη εργασιακή ή επαγγελματική δραστηριότητα, εκτός από εκείνη που αναλαμβάνουν υπό την πίεση των οικονομικών παραμέτρων που οριοθετούν την αγορά εργασίας. Τούτο ακριβώς συνέβαινε υπό τις συνθήκες του παραδοσιακού ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Αυτή ακριβώς η τελευταία περίπτωση πρέπει να συγκεντρώσει την προσοχή μας: πράγματι η «καθαρά» οικονομική βία μπορεί να υλοποιηθεί μόνον στο μέτρο που υπάρχει μια πραγματική κοινωνική αδυναμία να αναληφθούν «άλλοι» υποκατάστατοι κοινωνικοί ρόλοι. Και τούτο εξασφαλίζεται όχι μόνο μέσω της θεσμικής απαλλοτριώσεως του ελέγχου των μέσων παραγωγής —που αποτελεί φυσικά το θεμελιακό προαπαιτούμενο—, αλλά και μέσω της κοινωνικής δυνατότητας μιας πλήρους και απόλυτης οικειοποίησης της εργασιακής δύναμης του εργαζόμενου ατόμου. Από την άποψη αυτή έχει αποφασιστική σημασία η έννοια της «κοινωνικής ενέργειας» και του «κοινωνικού χρόνου».

Πράγματι, η ουσία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης βρίσκεται στην άντληση *υπεραξίας*. Η πρώτη, και θεμελιακή στη διαδικασία συγκρότησης του καπιταλισμού, μορφή υπεραξίας είναι η *απόλυτη υπεραξία*, όπως ορίζεται από τον Καρλ Μαρξ. Η απόλυτη υπεραξία προϋποθέτει την κοινωνική δυνατότητα της μέγιστης δυνατής οικειοποίησης από μέρους του εργοδότη της φυσικής ενέργειας και του χρόνου του εργαζόμενου, με αποτέλεσμα ο μόνος «ελεύθερος» χρόνος του τελευταίου που απομένει να καταναλώνεται υποχρεωτικά στη διαδικασία της φυσιολογικής αναπαραγωγής. Με την έννοια αυτή ο «καπιταλιστικός χρόνος», που συνοδεύει την πρώτη μορφή με την οποία δομήθηκαν οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις, προσδιορίστηκε από την ιστορική κοινωνική δυνατότητα να επιβληθούν, μέσω της αγοράς εργασίας, οι όροι της πλήρους οικειοποίησης οποιασδήποτε «πλεονάζουσας» ενέργειας των εργαζομένων από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Έτσι το προλεταριάτο ορίζεται από την αντικειμενική αδυναμία των προλεταρίων να είναι οτιδήποτε άλλο παρά προλετάριοι. Και τούτο όχι μόνον επειδή δεν υπάρχουν «άλλα» διαθέσιμα και ελεύθερα παραγωγικά μέσα, αλλά επιπρόσθετα επειδή και στο μέτρο που η καθαρή οικονομική βία της τέλει αγοράς εργασίας είχε ως αποτέλεσμα να μην παραμένει καμιά δύναμη πλεονάζουσα «ελεύθερη» ενέργεια στον εργαζόμενο πληθυσμό². Υπό τις συνθήκες αυτές η *πλήρης κοινωνική μονοσθένεια* υπήρξε για το

2. Η εξέλιξη της σχέσης ανάμεσα στους δύο αυτούς παράγοντες θα έπρεπε να αποτελέσει

σύνολο των προλεταρίων ο καθολικά επιβεβλημένος τρόπος κοινωνικής ύπαρξης.

Έτσι, η πλήρης προσδιοριστικότητα των φορέων από τις θέσεις τους αποτελεί ένα *ιστορικό γεγονός* που σηματοδοτεί τις συγκεκριμένες συνθήκες ιστορικής δόμησης των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό η εργατική τάξη υπήρξε αναπότρεπτα μια σαφέστατα *εντοπίσιμη κοινωνική ομάδα* με λίγο-πολύ καθορισμένα κοινωνικο-επαγγελματικά χαρακτηριστικά και όρια.

Υπό τις συνθήκες αυτές ο ίδιος ο ορισμός των κοινωνικών τάξεων μπορούσε να αντιμετωπισθεί ως απλό πρόβλημα κατάταξης των υποκειμένων-φορέων σε «κατηγορίες» που απορρέουν άμεσα από τον τρόπο παραγωγής ή από τη συγκεκριμένη άρθρωση περισσότερων τρόπων παραγωγής. Το επιστημολογικό πρόβλημα που τίθεται σε σχέση με μιαν ενδεχόμενη διάκριση ανάμεσα στην *τάξη* ως απλή ταξινομητική μήτρα και στην *τάξη* ως ένα περίπλοκο, θεωρητικά οριζόμενο, σύνολο επιπτώσεων των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής στα κοινωνικά υποκείμενα-φορείς δεν ήταν δυνατόν καν να γίνει αντιληπτό ως πραγματικό πρόβλημα της θεωρητικής ή της πολιτικής πρακτικής. Έτσι, ο ολοκληρωτικός παραγκωνισμός του υποκειμένου υπήρξε εύλογο, και ίσως αναπόφευκτο, σύνδρομο της ταξικής ανάλυσης. Πολύ περισσότερο που στο σύνολό της η θεωρητική αυτή πρακτική υπήρξε απόλυτα θεμελιωμένη: άπειρες είναι οι εμπειρικές επιβεβαιώσεις της (σιωπηρής) παραδοχής ότι οι παραδοσιακοί εργάτες παρουσιάζουν εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες διαφοροποίησης και εκποίκισης των ατομικών τους στρατηγικών επιλογών. Είναι βέβαιο ότι η βεμπεριανή «Zweckrationalität» δεν χαρακτήριζε την κοινωνική ύπαρξη του εργάτη, αλλά τον όριζε ως απλό αντικείμενο. Όπως έχει πει ο Eric Hobsbawm, το βιομηχανικό προλεταριάτο είναι τάξη που παρουσιάζει *εξαιρετικά έντονα «ταξικότητα»*. Πράγμα που μπορεί να εκφραστεί με όρους μιας υπογραμμισμένης γενικής αντιστοιχίας ανάμεσα στις ταξικές θέσεις και στους ταξικούς φορείς. Η ίδια η δόμηση του καπιταλισμού πραγματοποιήθηκε μέσα από τη βίαιη επιβολή της κοινωνικής μονοσθένειας της εργατικής τάξης.

2.

Πιστεύω ότι οι γενικές κοινωνικές συνθήκες, που στον 19ο αιώνα επέτασαν τη μονοσθενή κοινωνική ύπαρξη της εργατικής τάξης, έχουν υποστεί

το αντικείμενο ειδικής διερεύνησης. Είναι προφανές ότι στην πρώτη φάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης ο πρώτος όρος παρέσχε την ιστορική συνθήκη για τη δόμηση του δεύτερου. Όμως, από τη στιγμή που πολλαπλασιάστηκαν αντικειμενικά οι οποιεσδήποτε δυνατότητες «επιβίωσης» έξω από τη σφαίρα της παραγωγής, η εξακολουθητική μονοπώληση της ιδιοκτησίας των παραγωγικών μέσων παύει να οδηγεί *αναγκαστικά* στην καθολική υπαγωγή της συνολικής ενέργειας του εργαζόμενου στους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας.

σημαντικές μεταβολές. Πολλοί παράγοντες συντρέχουν για τη βαθμιαία δόμηση μιας νέας φάσης στην κοινωνική δομή της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Πράγματι, τουλάχιστον μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, οι μηχανισμοί της «καθαρής» οικονομικής βίας δεν οδηγούν αναγκαία στην ολοκληρωτική οικειοποίηση του χρόνου και της ενέργειας των εργατών. Έτσι παραμένει ένα «πλεόνασμα» μη ιδιοποιημένης ενέργειας, αντικειμενικά διαθέσιμο, είτε γιασχόλη είτε για άλλες οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες, που από την άποψη αυτή είναι δυνατόν να μεταφραστούν σαν μια δύναμη υπέρβαση της παραδοσιακά εκβιαζόμενης μονοδραστηριότητας.

Από τη στιγμή που μια τέτοια βασική τροποποίηση έχει συντελεσθεί, ακόμα και δυνατικά, η γενική αντιστοιχία ανάμεσα σε μια μοναδική κοινωνική θέση και στην κοινωνική ύπαρξη των υποκειμένων-φορέων δεν είναι πια δυνατόν να θεωρείται ως αναγκαίο στοιχείο της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Η «απελευθέρωση» και «επανοικειοποίηση» του χρόνου και της ενέργειας οδηγεί στην αντικειμενική *δυνατότητα* πολυσθενών φορέων και εναλλακτικών στρατηγικών. Επανερχονται έτσι για το υποκείμενο περιθώρια εκλογικευμένης σκόπιμης δράσης, που προηγουμένως ήταν ανύπαρκτα.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να γίνει μια διευκρίνιση. Με τα παραπάνω δεν εννοώ κατά κανένα τρόπο ότι τα «μονοσθενή» ολοκληρωτικά προλεταριακά υποκείμενα-φορείς έχουν γενικά δώσει τη θέση τους σε νέες «πολυσθενείς» μορφές. Στην πραγματικότητα η «μονοσθενεία» δεν υπήρξε ποτέ απόλυτα αποκλειστική μορφή, όπως, από την άλλη μεριά, εξακολουθεί και σήμερα να είναι κυρίαρχη στους περισσότερους τομείς της εξαρτημένης εργασίας. Το ζήτημα είναι άλλο: θέλω απλώς να τονίσω την *ολοένα ευρύτερη κοινωνική παραγωγή* λιγότερο ολοκληρωτικών μορφών υποταγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Για να τεκμηριωθεί η σημασία του φαινομένου αυτού είναι χρήσιμο να επισημανθούν, κατά τρόπο εξαιρετικά σχηματικό, ορισμένα σημεία, που εμφανίζονται σαν γενικά διαπιστούμενες τάσεις.

α) Αρχίζοντας από την πλευρά της προσφοράς εργατικής δύναμης, το πρώτο σημείο που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι η αύξουσα «απελευθέρωση» του χρόνου και της ενέργειας των εργατών, που εργάζονται υπό «κανονικές» συνθήκες απασχόλησης. Υπολογίστηκε ότι η μέση ενέργεια που «εκποιείται» στις τυπικές μορφές εξαρτημένης εργασίας έχει μειωθεί, τον τελευταίο αιώνα, κατά 60%. Με την έννοια αυτή, ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί ένα είδος ανάκτησης από την πλευρά των εργαζομένων ενός μέρους του ενεργειακού τους δυναμικού. Και είναι προφανές ότι, ανεξάρτητα από τα αίτια, η τάση για περαιτέρω περιορισμό του «κανονικού» χρόνου εργασίας εμφανίζεται γενική. Προκύπτει ότι, από την άποψη της διαθέσιμης ενέργειας, οι «ελεύθερες» εισοδηματοφόρες ή μη δραστηριότητες,

έξω από τα πλαίσια της δεσμευμένης εξαρτημένης απασχόλησης, καθίστανται αντικειμενικά ολοένα και περισσότερο δυνατές και μεθοδεύσιμες. Ακόμα και για τους «κανονικούς» εργάτες η μονοδραστηριότητα δεν εμφανίζεται ως απόλυτα αναπόδραστη. Και σε τούτο ακριβώς έγκειται η σημασία της διαπίστωσης ότι η απόλυτη υπεραξία είναι φαινόμενο του παρελθόντος.

β) Επιπλέον παρατηρείται γενικώς μια αύξουσα αναλογία *μερικής* εξαρτημένης εργασίας. Ενώ άρχισε ως τυπικά γυναικεία μορφή απασχόλησης, η μερική εργασία αρχίζει και γίνεται ολοένα πιο συχνή, ακόμα και ανάμεσα στον ανδρικό εργατικό πληθυσμό. Πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί ότι, σύμφωνα με όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, στις περισσότερες περιπτώσεις η μερική απασχόληση είναι οικειοθελής μορφή εργασιακής ενσωμάτωσης, που επιλέγεται συνειδητά από τον εργαζόμενο. Έτσι, ακόμα και σε περιόδους οξείας ανεργίας, οι μερικές απασχολήσεις επιλέγονται αντί της πλήρους απασχόλησης, πράγμα που δείχνει την ύπαρξη ενός *παράγοντα στρατηγικής επιλογής* του εργαζόμενου και αφήνει να διαφανεί ότι άλλες πρόσθετες εισοδηματικές πηγές προσφέρονται, ενεργεία ή δύναμη, για την επιβίωσή του. Στο μέτρο που μπορούν να «επιλέξουν» ελεύθερα *την ποσότητα* εργασιακής δύναμης που θέλουν να πουλήσουν στην αγορά της εργασίας, οι μερικά απασχολούμενοι είναι ίσως προλετάριοι, αλλά διαφέρουν αποφασιστικά από τους προγόνους τους. Η ίδια παρατήρηση ισχύει για ορισμένες κατηγορίες εποχιακών ή ευκαιριακών εργασιών. Και μολονότι είναι προφανώς αδύνατο να προτείνει κανείς τάξεις μεγέθους για την επιλεκτικά μερική εξαρτημένη απασχόληση, πρόκειται χωρίς εμφιβολία για μια τάση που διογκώνεται.

γ) Το φαινόμενο της άρνησης εργασίας περισσότερο ή λιγότερο «ασφαλισμένων» ατόμων παρατηρείται επίσης σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες. Ανεξάρτητα από αίτια και κίνητρα, η επιλογή της ανεργίας δεν είναι πια αδιανόητη, σε σημείο ώστε να είναι σε πολλές περιπτώσεις δύσκολο να διακρίνει κανείς ανάμεσα σε άνεργους και άεργους. Ακόμα μια φορά η έκταση του φαινομένου παραμένει απροσδιόριστη. Έχει, ωστόσο, παρατηρηθεί ότι ακόμα και σε περιόδους υψηλής ανεργίας η ενεργός προσφορά εργατικής δύναμης είναι σημαντικά κατώτερη από ό,τι θα νόμιζε κανείς.

δ) Τέλος μια δευτερεύουσα παρατήρηση συντείνει προς την ίδια κατεύθυνση. Η επίσημη ή λαθραία «απουσία» από την υποτιθέμενη εξαρτημένη εργασία είναι ολοένα συχνότερη. Είτε με τη μορφή της μη εμφάνισης στο χώρο εργασίας με οποιοδήποτε πρόσχημα, είτε με τη μορφή της λεγόμενης «λούφας» τα σύνδρομα του «απουσιασμού» (absenteism) πολλαπλασιάζονται σε όλες τις βιομηχανικές χώρες, κυρίως, αλλά καθόλου αποκλειστικά, σε τομείς απασχόλησης όπου οι κανόνες της εργασιακής πειθαρχίας

εμφανίζονται χαλαρότεροι, όπως π.χ. στον συνεχώς διογκούμενο δημόσιο τομέα. Στο πλαίσιο αυτό οι λάθρες μορφές ανάκτησης χρόνου και ενέργειας επιτρέπουν μια περαιτέρω δυνατότητα μεθόδευσης και προγραμματισμού «άλλων» εξω-εργασιακών δραστηριοτήτων.

Μπορεί κανείς να αχθεί στο γενικότερο συμπέρασμα ότι οι «μη ολοκληρωτικές» μορφές εξαρτημένης εργασιακής ενσωμάτωσης γίνονται όλο και πιο κοινές. Ολοένα μεγαλύτερο ποσοστό του εργαζόμενου πληθυσμού αποκτά ή ανακτά ολοένα περισσότερη ελεύθερη ενέργεια και χρόνο την οποία μπορεί να προσανατολίσει προς την κατεύθυνση «άλλων» εισοδηματοφόρων ή μη δραστηριοτήτων, επιλέγοντας σε μεγάλο βαθμό την ποσότητα ενέργειας που θα «διατεθεί» στην αγορά εργασίας. Η πολυδραστηριότητα εμφανίζεται, λοιπόν, από την πλευρά της προσφοράς εργασιακής δύναμης ως γενική *κοινωνική δυνατότητα* σε πρωτοφανείς κλίμακες. Ο χρόνος από καταναγκαστικός γίνεται *αντικείμενο διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας*.

Τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν εντοπίζονται στις τάσεις μετασχηματισμού των τρεχουσών μορφών εργασιακής ενσωμάτωσης από την πλευρά της προσφοράς εργατικής δύναμης. Είναι αυτονόητο ότι οι τάσεις αυτές συναρτώνται με αντίστοιχους μετασχηματισμούς στην οργάνωση της παραγωγής και στις κυρίαρχες μορφές καθολικής αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού. Στο σημείο αυτό δύο είναι τα σημεία που πρέπει να υπογραμμισθούν:

α) Από τη μια μεριά, η διαδικασία της παραγωγής έχει υποστεί μια σειρά αλλοιώσεις, που μόνο ενδεικτικά μπορούν να απαριθμηθούν. Στους περισσότερους κλάδους η αύξουσα ανάγκη ευκαμψίας στην παραγωγή εμφανίζεται με τη μορφή ενός ολοένα πιο αισθητού μελήματος ελαστικότητας στην χρησιμοποίηση εργατικής δύναμης. Σε πολλές παραγωγικές διαδικασίες εμφανίζεται η ανάγκη περιορισμού όλων των ανελαστικών πάγιων εξόδων παραγωγής, με αποτέλεσμα να μην είναι σπάνια η τάση αντικατάστασης του μόνιμου εργατικού προσωπικού από ευκαιριακούς ή εποχιακούς εργάτες. Από πολλές απόψεις η τρίτη βιομηχανική επανάσταση και η εισαγωγή της πληροφορικής μπορεί να εξωθούν προς την ίδια κατεύθυνση. Και μολονότι η κύρια συνέπεια των εξελίξεων αυτών έγκειται στη δημιουργία της λεγόμενης «δευτερογενούς αγοράς εργασίας», το ίδιο φαινόμενο, αντιμετωπιζόμενο από την πλευρά της προσφοράς εργατικής δύναμης, έχει σαν αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των απασχολητικών ευκαιριών για εκείνες τις μερίδες του εργαζόμενου πληθυσμού που επιλέγουν μορφές μερικής απασχόλησης στο πλαίσιο μιας στρατηγικής που στοχεύει τη μερική εξοικονόμηση του χρόνου και της διαθέσιμης εργασιακής ενέργειας.

β) Ακόμα πιο σημαντικές, όμως, είναι οι διαφαινόμενες κοινωνικές προεκτάσεις των πολύπλευρων μορφών κρατικής παρέμβασης στη διαχείριση της εργατικής δύναμης. Με την εμφάνιση και τη θεσμοποίηση του

Κράτους-Πρόνοιας οι όροι προσφοράς εργασίας υπέστησαν σοβαρότατες τροποποιήσεις. Η γενική ασφάλιση κατά της ανεργίας σε συνδυασμό με τη θέσπιση ποικίλων βοηθημάτων και επιδομάτων έχουν οδηγήσει σε μια βαθμιαία μετατόπιση των *πολιτικών όρων* που οριοθετούν τους κανόνες λειτουργίας της αγοράς εργασίας. Μετά από εκατόν πενήντα χρόνια εμφανίστηκε και πάλι το *δικαίωμα της επιβίωσης* με τη μορφή αναγνωρισμένου κοινωνικού και πολιτικού δικαιώματος, πράγμα που σηματοδοτεί την αποδυνάμωση της, τυπικά καπιταλιστικής, «καθαρής» οικονομικής βίας. Είναι γεγονός ότι, τουλάχιστον στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, η εξέλιξη των κοινωνικών μορφών εκβίασης της προσφοράς εργατικής δύναμης συναρτάται με την αλλοίωση της κυρίαρχης «οικονομικής βίας», που από «απόλυτη» έχει γίνει «σχετική», και από ποιοτική, ποσοτική. Σε μεγάλο βαθμό η «εκβίαση» περνάει μέσα από το ύψος του προσδοκώμενου μισθού εισοδήματος και όχι από την αδήριτη ανάγκη της απλής επιβίωσης. Και, σε ολόένα ευρύτερους κύκλους μισθωτών, το εισόδημα από μισθό μπορεί να εμφανίζεται με τη μορφή ενός μέρους μόνο —συνήθως βέβαια του κυριότερου— του συνολικού εισοδήματος που αποτελείται επιπρόσθετα και από άλλες, πραγματικές ή προσδοκώμενες, εισοδηματικές πηγές. Άσχετο από το κατά πόσον οι διάφορες υπαλλακτικές πηγές εισοδήματος είναι πραγματικά ή θεσμικά συμβιβάσιμες ή ασυμβίβαστες μεταξύ τους, είναι γεγονός ότι αυτή καθεαυτή η ύπαρξη άλλων επιβιωτικών εισοδηματικών διεξόδων καθιστά την αναζήτηση μισθωτής εργασίας *μερικό* μόνο παράγοντα προσδιορισμού των συνθέτων στρατηγικών επιλογών του υποκειμένου. Παρ' όλο, λοιπόν, που η τάση αυτή εμφανίζεται σε μερικούς μόνο τομείς μιας ολόενα πιο κατακεραματισμένης αγοράς, είναι γεγονός ότι στο μέτρο που η ανάδυση του «δικαιώματος στην επιβίωση» μεταφράζεται σε μια σχετική, έστω, πραγματική δυνατότητα για επιβίωση μέσω οποιωνδήποτε υποκατάστατων εισοδηματικών πηγών, οι όροι της προσφοράς εργατικής δύναμης παύουν να είναι εκείνοι που ήταν.

Ολόενα και περισσότερο λοιπόν, και στο βαθμό που ο προσωπικά διαθέσιμος «χρόνος και η προσωπικά διαθέσιμη ενέργεια» εμφανίζονται σαν πραγματικές κοινωνικές κατακτήσεις και συνεπώς είναι δυνατόν να αντιμετωπίζονται ως πραγματικά ύστατα σπάνια είδη και ως ενδεχομένως πολλαπλής χρήσεως «πόροι», η συμβατική πώληση και απαλλοτρίωσή τους μπορεί να γίνεται, και γίνεται, αντικείμενο εσκεμμένου στρατηγικού προγραμματισμού. Είναι προφανώς αδύνατο να αναπτυχθούν με λεπτομέρειες όλα αυτά τα σημεία. Παρ' όλα αυτά όμως είναι σαφές ότι τα συμπτώματα που περιγράφηκαν οδηγούν σωρευτικά στην αύξουσα «απελευθέρωση» των υποκειμένων-φορέων από καταναγκαστικά ολοκληρωτικές και ακέραιες εργασιακές και επαγγελματικές θέσεις. Πολύ περισσότερο που, σύμφωνα με όλες τις διαγραφόμενες τάσεις, υπό το καθεστώς του ώριμου αναπτυγμένου καπιταλισμού η πλήρης *εξαρτημένη παραγωγική απασχόληση* όλου του δύναμει ενεργού πληθυσμού δεν φαίνεται πια να είναι αντικειμενικά εφικτή.

Ο συνδυασμός του πολιτικού δικαιώματος για επιβίωση με την αντικειμενική αδυναμία πλήρους απασχόλησης είναι ίσως η μεγαλύτερη αντίφαση της σημερινής φάσης του καπιταλισμού: Προφανώς, και στο σημείο αυτό, οι κύβιοι δεν έχουν ακόμα ριχθεί. Ωστόσο, υπό τις σημερινές συνθήκες, μια από τις εκφάνσεις της αντίφασης αυτής στο επίπεδο της δόμησης των ταξικών σχέσεων συνίσταται στον πολλαπλασιασμό των διαφόρων μορφών πολλαπλών οικονομικών δραστηριοτήτων σε συνδυασμό με τον πολλαπλασιασμό διαφορών επίσημων ή λαθραίων μορφών επιδοτούμενων μη-δραστηριοτήτων. Σε όλες τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει υπολογιστεί ότι η τελευταία αυτή τάση εντείνεται, και μάλιστα σε όλους τους κλάδους της οικονομίας. Πολυ-δραστήρια όπως και επιδοτούμενα αδρανή πρόσωπα εμφανίζονται παντού. Και το φαινόμενο αυτό συνδέεται αναμφίβολα με την ερμητική ανάπτυξη της λεγόμενης παραοικονομίας, ή υπόγεια οικονομίας, που προσφέρει ολοένα περισσότερες διεξόδους για ευκαιριακές, πρόσκαιρες και αφανείς εισοδηματοφόρες δραστηριότητες, οι οποίες πολύ περισσότερο από καθολική δυνατότητα επιβίωσης προσφέρουν άπειρες μεθοδεύσεις συμπλήρωσης του εισοδήματος ήδη απασχολούμενων ή υποαπασχολούμενων ατόμων. Ακόμα μια φορά ο ποσοτικός υπολογισμός της σημασίας των φαινομένων αυτών προσκρούει όχι μόνο στην αδιαπεραστή αδιαφάνεια των ιδίων των δραστηριοτήτων αυτών, αλλά και στην εξαιρετική δυσκολία του ορισμού τους. Δεν φαίνεται όμως να υπάρχει αμφιβολία ότι ολοένα και περισσότεροι κοινωνικοί φορείς, οι οποίοι εμφανίζονται με κάποια μορφή έμμισητης εξαρτημένης απασχόλησης, ασχολούνται ταυτόχρονα με άλλες «ανεξάρτητες» εισοδηματοφόρες δραστηριότητες, κυρίως στην ανεξέλεγκτη και συνεχώς αναπτυσσόμενη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Κοντολογίς η προσφορά εργατικής δύναμης δεν μπορεί πια να αντιμετωπίζεται ως απόλυτα προσδιορισμένη μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης. Σε μεγάλο βαθμό η απόφαση της πώλησης εργατικής δύναμης εξαρτάται όχι μόνο από τους όρους αντιπαροχής, αλλά και από την «ποσότητα» του χρόνου και της ενέργειας που δεσμεύεται και απαλλοτριώνεται, τόσο τυπικά όσο και πραγματικά. Εξάλλου η συχνά παρατηρούμενη προτίμηση για θέσεις του δημόσιου τομέα, παρ' όλες τις χαμηλότερες αποδοχές, είναι συνάρτηση της εργασιακής ασφάλειας αλλά και της προσδοκώμενης λάθρας «ανάκτησης» του πωλούμενου χρόνου εργασίας. Αυτό όμως μπορεί να συμβαίνει μόνο στο μέτρο που η ύπαρξη διεξόδων «άλλης» χρήσης της πλεονάζουσας ενέργειας συνδυάζεται με την ύπαρξη άλλων εισοδηματικών δυνατοτήτων, έτσι ώστε η προς εκποίηση εργατική δύναμη να μην είναι η μόνη δυνατή πηγή εισοδήματος για τον εργαζόμενο. Τα προγεγραμμένα δικαιώματα σε κρατικά ελεγχόμενες προσόδους και τα κάθε λογής επιδόματα συνδυάζονται με τις οποιεσδήποτε προσδοκώμενες πρόσθετες εισοδηματικές πηγές, κυρίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας, έτσι ώστε οι καθημερινές στρατηγικές επιλογές να εμφανίζονται ολοένα και ευρύτερες.

Σε ένα βαθμό ο δυνάμει εργατής λειτουργεί έτσι ως *μονο-πρόσωπη*

επιχείρηση³, στο πλαίσιο της οποίας η οικονομική συμπεριφορά ρυθμίζεται μέσα από έναν γενικότερο υπολογισμό του κόστους σε σχέση με τα προσδοκώμενα οφέλη.

Η διαδικασία αυτή γίνεται ίσως ακόμα πιο εξώφθαλμη αν υπερβούμε τον εξατομικευμένο φορέα για να θέσουμε το ίδιο ζήτημα στην κλίμακα της ευρύτερης οικογενειακής κοινωνικής μονάδας. Πράγματι η εξ'ορισμού «ατομο-κεντρική» προσέγγιση της κοινωνικής και της οικονομικής συμπεριφοράς δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως καθολικά έγκυρη και αποκλειστική αναλυτική μήτρα. Ανάμεσα στο άτομο και την ευρύτερη κοινωνία εμφιλοχωρεί η μονάδα-οικογένεια που είναι δυνατόν να αναδεικνύεται σε αυτόνομη κοινωνική οντότητα. Βέβαια, οι «εσωτερικές» κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στα άτομα που συγκροτούν τον οικογενειακό πυρήνα και ο κοινωνικός ρόλος του τελευταίου είναι προβλήματα που παρουσιάζουν εξαιρετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές δυσκολίες. Αλλά ανεξάρτητα από αυτά, είναι αναμφίβολο ότι η καθολική κοινωνική λειτουργία του οικογενειακού πυρήνα μπορεί να έχει σαφέστατες προεκτάσεις στην ταξική κατάσταση των φορέων που τον συγκροτούν.

Η δυνατότητα της ποικιλομορφίας των ειδικών ταξικών ρόλων που παίζουν τα καθ' έκαστον μέλη του οικογενειακού πυρήνα οδηγεί σε μεγάλες δυσκολίες, στο μέτρο ακριβώς που οι διαφορετικοί ρόλοι διαχέονται και αλληλοσυμπληρώνονται στο πλαίσιο της οικογενειακής κοινότητας. Πράγματι μια οικογενειακή μονάδα που απαρτίζεται από έναν πλήρως ή μερικά απασχολούμενο εργάτη και τη συνταξιούχο σύζυγο που ταυτόχρονα να ασχολούνται εποχιακά σε γεωργικές δραστηριότητες είναι φαινόμενο που μολονότι θέτει μεγάλα προβλήματα, κάθε άλλο παρά σπάνιο είναι. Πολύ περισσότερο σήμερα, όπου ο προγραμματισμός υποκατάστατων και εναλλακτικών οικογενειακών δραστηριοτήτων εμφανίζεται δυνατός. Υπό τις συνθήκες του 19ου αιώνα η προληπτική οικογένεια αποτελούσε μian ολοκληρωμένη μονάδα κατανάλωσης και αναπαραγωγής, της οποίας η μοναδική συνθήως επιβιωτική διέξοδος συμπυκνωνόταν στην αθροιστικά διαθέσιμη εργασιακή δύναμη των οικογενειακών χεριών. Άσχετα από το ειδικό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στα φύλα, ο ταξικός χαρακτήρας της οικογένειας αυτής ήταν αναώγιμος στην παρόμοια ταξική κατάσταση των μελών που τη συνέθεταν.

Σήμερα τα πράγματα εμφανίζονται διαφορετικά: σε μεγάλο βαθμό τα στρατηγικά κέντρα λήψης αποφάσεων δεν περιορίζονται στον ατομικό φορέα, αλλά εντάσσονται στο ευρύτερο οικογενειακό πλαίσιο που λειτουργεί ως *οικογενειακή οιονεί-επιχείρηση*. Στους κόλπους της προγραμματίζεται συλλογικά η άριστη δυνατή χρησιμοποίηση της συνολικά διαθέσιμης οικογενειακής εργατικής δύναμης, σε συνδυασμό με όλα τα άλλα υφιστάμενα ή προσδοκώμενα κυκλώματα πρόσκτησης εισοδήματος. Στο συνολικό στρα-

---

3. Την παρατήρηση αυτή οφείλω στον *Γιώργο Κριμπα*.

τηγικό υπολογισμό της κατανάλωσης χρόνου ή ενέργειας εντάσσονται σαφώς τόσο το σύνολο των προσδοκώμενων κρατικών επιδοτήσεων, ασφαλιστικών παροχών ή πόρων από την οποιαδήποτε επίσημη μη-δραστηριότητα όσο και οι οποιεσδήποτε ενδεχόμενες διέξοδοι των παραοικονομικών κυκλωμάτων όλων των τύπων. Και μολονότι τα φαινόμενα αυτά αφορούν κυρίως τους φορείς-υποκειμένα που συγκεντρώνονται στην λεγόμενη «δευτερογενή» αγορά εργασίας, η «πρωτογενής» σταθεροποιημένη εργατική τάξη δεν παραμένει ανεπηρέαστη από την δύναμη πολυσθένεια. Και γι' αυτούς η οικογενειακή κοινότητα παρέχει συχνά την ευρύτερη μονάδα, στους κόλπους της οποίας αποφασίζεται και υλοποιείται η στρατηγική της προσφοράς εργατικής δύναμης.

3.

Είναι προφανές ότι οι ενδεχόμενες θεωρητικές προεκτάσεις των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν είναι ποικίλες και απροσμέτρητες. Ξαναγυρίζοντας στο ζήτημα που τέθηκε στην αρχή, και για να περιορισθούμε σ' αυτό, είναι, νομίζω, βέβαιο ότι στο μέτρο που οι κοινωνικοί φορείς δεν εμφανίζονται υποχρεωμένοι να υποταχθούν στις επιταγές ενός ολοκληρωτικού και ακέραιου καταμερισμού των κοινωνικών και των εργασιακών ρόλων η πλήρης γενική αντιστοιχία ανάμεσα στις θέσεις και στους φορείς δεν είναι πια δυνατόν να αποτελεί γενική παραδοχή. Η θεωρητική πρακτική των ταξικών αναλύσεων δεν μπορεί λοιπόν, υπό τους όρους αυτούς, παρά να επηρεάζεται αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της ανάγκης διερεύνησης ολοένα περιπλοκότερων και αντιφατικότερων κατατακτικών μητρών.

Ήδη από τις εργασίες του Eric Olin Wright φάνηκε κατά τρόπο σαφή ότι ένας μεγάλος και ίσως ολοένα αυξανόμενος αριθμός ταξικών θέσεων καταλαμβάνει αντιφατικούς «τόπους» στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων. Η θεωρητική κατασκευή των «ενδιάμεσων» και «αντιφατικών» ταξικών θέσεων αποτελεί, λοιπόν, αποφασιστικό βήμα για την κατανόηση του κοινωνικού χαρακτήρα πολλών εκ πρώτης όψεως ακατάτακτων φαινομένων. Θα χρειαστεί, όμως, να προχωρήσουμε ακόμα περισσότερο. Στο μέτρο «τοποθεσίες» που γίνεται δεκτό, ότι κοινωνικοί φορείς καταλαμβάνουν περισσότερες θέσεις, τίθεται και πάλι το ζήτημα του προσδιορισμού των παραμέτρων της ταξικής πάλης. Ο κύριος στόχος της θεωρητικής πρακτικής που εκκρεμεί έγκειται ακριβώς στην εκπόνηση νέων αναλυτικών κατηγοριών που είναι αναγκαίες για την κατανόηση καταστάσεων που χαρακτηρίζονται από μια πρωτόγνωρη δομική περιπλοκότητα.

Εντελώς σχηματικά θα αναφερθώ απλώς στα τεράστια προβλήματα που τίθενται. Προφανώς δεν τίθεται θέμα μιας νέας «ειδικής» κατηγορίας πολυσθενών υποκειμένων-φορέων, ακόμα και για τον απλούστατο λόγο ότι

η πολυσθένεια αν πέμπει εξ ορισμού στην ετερογένεια. Το ζητούμενο είναι ακριβώς να προταθούν κατηγορίες για την περίπλοκη υπαγωγή των πολυσθενών φορέων στις αντικειμενικές ταξικές δυνάμεις που συγκρούονται. Και στο σημείο αυτό το κεντρικό ίσως πρόβλημα περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα του ορισμού και της εντόπισης του προλεταριάτου.

Πράγματι, η οποιαδήποτε ενδεχόμενη «πολυσθένεια» έχει δευτερεύουσα δομική σημασία στους κόλπους της αστικής τάξης ή και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Μολονότι η ιδιοκτησία μέσω παραγωγής προφανώς δεν οδηγεί στον αποκλεισμό «άλλων» εισοδηματοφόρων ή μη δραστηριοτήτων, είναι ξεκάθαρο ότι στις περιπτώσεις αυτές η ταξική θέση προσδιορίζεται αποκλειστικά από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Αντίθετα, τα προβλήματα προσέγγισης που γεννάει η πολυσθένεια γίνονται προφανώς πολύ σημαντικότερα στην περίπτωση των φορέων που μετέχουν με οποιονδήποτε τρόπο στην αγορά εξαρτημένης εργασίας, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που καταλαμβάνουν, υλικά ή μερικά, αντιφατικές ταξικές θέσεις που γειτνιάζουν με το προλεταριάτο. Με την έννοια αυτή, η εργατική τάξη έχει παύσει από καιρό να μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο θέσεων που καταλαμβάνονται από μια σχετικά έστω ομοιογενή ομάδα ατόμων-φορέων. Και αυτή ακριβώς η δομική ετερογένεια, που εντείνεται ολοένα και περισσότερο, πρέπει κατ' εξοχήν να προκαλέσει την κατασκευή των εργαλείων που θα επιτρέψουν την ανάλυσή της. Ταυτόχρονα και παράλληλα με το σχετικά νέο ζήτημα της δομικής διάκρισης ανάμεσα στην πρωτογενή και τη δευτερογενή εργατική τάξη το ανοιχτό ζήτημα της ανάλυσης των προεκτάσεων της «πολυσθένειας» αποτελεί μια μεγάλη θεωρητική πρόκληση. Πολύ περισσότερο μάλιστα λόγω της τεράστιας πολιτικής σημασίας των ερωτημάτων: η κατασκευή κριτηρίων ως προς τα όρια μιας δομικά ετερογενούς και πολυσθενούς εργαζομένων τάξης και η πρόταση διερεύνησης ενδεχομένων κατηγοριών και εσωτερικών διαφοροποιήσεων είναι αναγκαίο εργαλείο για τη διάγνωση αντιφατικών και αλληλοεπικαλυπτόμενων ταξικών συμφερόντων, όχι μόνο ανάμεσα στους φορείς που καταλαμβάνουν ενδιάμεσες και αντιφατικές θέσεις στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά και ανάμεσα σε εκείνες που καταλαμβάνουν πολλές θέσεις την ίδια στιγμή.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta Michel / Brender Anton, *Les métamorphoses de la société salariale: la France en projet*, Calmann Leny, Paris 1984.
- Archambault Edith / Greffe Xavier (éd.), *Les économies non officielles*, La Découverte, Paris 1984.
- Association des Ruralistes Français, *La pluriactivité dans les familles agricoles*, A.R.F., Paris 1984.
- Bechhofer Frank / Elliot Brian, *The petite bourgeoisie: Comparative Studies of the uneasy status*, MacMillan, London 1981.
- Bertaux Daniel, *Destins personnels et structure de classe*, PUF, Paris 1977.
- Boltanski Luc, "Taxinomies sociales et luttes de classes. La mobilisation de la classe moyenne et l'invention des cadres", *Actes de la recherche en sciences sociales*, No 29 (1979), σ. 75 κ.ε.
- Carboni Carlo, "Elementi per uno studio su stato e classi sociali", *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXIII, τ. 2 (1982), σ. 201 κ.ε.
- Cohen G.A., "The structure of Proletarian Unfreedom", *Philosophy and Public Affairs*, 12, No 1 (1982), σ. 3 κ.ε.
- Coriat Benjamin, *L'atelier et le chronomètre: essai sur le taylorisme, le fordisme et la production de masse*, Bourgois, Paris 1979.
- Deutschmann Christoph, "Systemzeit und soziale Zeit: Veränderungen gesellschaftlicher Zeitarrangements in Übergang von der Früh - zur Hochindustrialisierung", *Leviathan* 4, (1983).
- Fox-Piven Francis / Cloward Richard, *The New Class War: Reagans Attack on the Welfare State and its Consequences*, Pantheon, New York 1982.
- Gordon David / Edwards Richard / Reich Michael, *Segmented work, divided workers: The historical transformation of labor in the United States*, U.P., Cambridge 1982.
- Gorz André, *Adieux au prolétariat. Au delà du Socialisme*, Galilée, Paris 1980.
- Howe Irving (ed), *Beyond the Welfare State*, Schocken Books, New York 1982.
- Huck Gerhard (Hg), *Sozialgeschichte der Freizeit*, Hammer, Wuppertal, 1982.
- Lipietz Alain, "La mondialisation de la crise mondiale du fordisme: 1967-1984", *Cahiers de la CEPREMAP*, No 8413 (1984) roneo.
- Offe Claus, *Contradictions of the Welfare State*, Hutchinson, London 1984.
- Offe C. / Hinrichs K. / Wiesenthal A. (Hg), *Arbeitszeitpolitik: Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit*, Campus, Frankfurt 1983.
- Roemer John, *A general theory of exploitation and class*, Harvard U.P., 1982.
- Wright Eric Olin, "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies", *New Left Review*, No 98 (1978).
- Wright Eric Olin, *Capital, Crisis and the State*, N.L.B., London 1978.